

населення мало змогу дізнатись про історію українського народу, не викривлену радянською цензурою. Можемо сміливо стверджувати, що, загалом, просвітницько-виховна діяльність музеїв справила позитивний вплив на українське суспільство та сприяла збереженню української ідентичності у роки нацистської окупації.

Джерела та література

1. Вільна Україна (Дніпропетровськ). 27.09.1941. № 3. С. 2.
2. Голос Полтавщини. 16.11.1941. № 7. С. 4.
3. Голос Полтавщини. 27.11.1941. № 10. С. 4.
4. Дніпропетровська газета. 21.10.1941. № 12. С. 2.
5. Нове життя (Ворошиловград). 06.09.1942. № 9. С. 2.
6. Українське слово (Київ). 07.10.1941. № 24. С. 4 .
7. Українське слово (Київ). 28.11.1941. № 69. С. 4 .
8. Гедз В. Музеї Києва під час нацистської окупації. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/52.pdf>
9. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність : матеріали «круглого столу», 22 квіт. 2008 р. / за заг. ред. Ю. О. Зерній. Київ: НІСД, 2008. 68 с.
10. Киридон А. Музеї як інституції пам'яті. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини.* 2015. Вип. 16(1). С. 193-200. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6993/1/Kyrydon.pdf>
11. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
12. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: Кліо, 2014. 272 с.
13. Шацька Б. Минуле-пам'ять-міт. Чернівці: Книги-XXI, 2001. 248 с.

Герасимчук Олександр Михайлович

кандидат історичних наук, старший викладач

кафедри педагогіки і методики викладання

історії та суспільних дисциплін,

Національний університет «Чернігівський колегіум»

імені Т.Г. Шевченка

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ Й ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЖИТЕЛІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ Й ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ НА КУБАНЬ У 1821– 1825 РР.

Після завоювання в останній чверті XVIII ст. території Кримського ханства перед владою Російської імперії постало завдання в найстисліші терміни заселити й освоїти новозахоплену територію. Колонізація Північного Причорномор'я, Криму й Північного Кавказу супроводжувалася масовим переміщенням населення, що приводило до важливих демографічних, господарчих, соціальних і етнокультурних змін. Основною колонізаційною силою на Півдні України й Північному Кавказі було українське

козацтво й численне селянство [8, с. 3–4]. Заселяючи широкі простори чужих для себе земель, українські мігранти сприяли досягненню імперських колонізаторських цілей і в той же час переносили на інші землі частину своєї культури, переймаючи натомість щось для себе від інших.

У 1808–1811 рр. було здійснено першу масову організовану спробу переселити на Кубань 25 тис. козацьких сімей з Чернігівської й Полтавської губерній. Усього за ці роки за офіційними даними до Чорноморського козачого війська (так в ті часи називався кубанський регіон) тоді переселилося 23088 чоловіків і 18672 жінок козаків і козачок, тобто 41660 осіб обох статей [6, с. 165–166]. Історик Ф. Щербина наводить свої дані щодо кількості українських переселенців – 41534 особи обох статей (22206 чоловіків і 19328 жінок) [4, с. 53].

Проте переселення козаків з Чернігівської й Полтавської губерній 1808–1811 рр. остаточно не вирішило проблему браку населення в Чорномор'ї. За твердженням дослідника Кавказької війни В. Потто, станом на 1820 р. чоловіче населення цього регіону становило близько 36 тис. осіб. Історик зазначав: «І ось це тридцятишеститисячне населення зобов'язане було тримати на службі одинадцять кінних і десять піших полків кількістю шістнадцять тисяч стройових козаків. Очевидно, що населення виставити їх не могло й полки були постійно недоукомплектовані» [7, с. 502]. За даними історика І. Бентковського, у 1821 р. у всіх поселеннях Чорномор'я налічувалося 64143 особи обох статей, з них 37090 чоловіків і 27053 жінок. Із цієї кількості Чорноморське військо виставляло на службу 11707 осіб, тобто 31,5% чоловічого населення. На 100 чоловіків у регіоні припадало 73 жінки [1, с. 96]. Такою була демографічна ситуація на Кубані напередодні нової хвилі переселення.

Причини другої масової хвилі переселення українських козаків з Чернігівської й Полтавської губерній, яка відбулася у 1821–1825 рр., необхідно розглядати у двох аспектах – з точки зору імперської влади, яка ініціювала цю переселенську кампанію, і з точки зору козацтва, яке погодилося на неї, оскільки переселення було добровільним. Ініціатором другої масової хвилі міграції українських козаків на землі Чорномор'я фактично став начальник головного штабу 2-ї (Південної) армії, штаб-квартира якого розміщувалася під Києвом, генерал-майор П. Кисельов, який у 1820 р. відвідав Чорноморське військо. Він був вражений тим, як тамтешні козаки, маючи у своєму складі порівняно невелику кількість осіб чоловічої статі, постійно відряджали свої

найкращі полки на кордон Царства Польського й Пруссії, на підкріплення Кавказької лінії та в Дунайську армію та ще й примудрялися гідно охороняти 260-верстний кордон з кавказькими горцями. Генерал зробив невтішний висновок, констатуючи поступове зменшення населення в регіоні й розорення козачих господарств Чорноморського війська через відсутність у сім'ях чоловічих рук [10, с. 17–18].

За підсумками свого відрядження Кисельов склав доповідь про стан справ у Чорноморському козацькому війську й надіслав її в комітет міністрів. У своїй доповіді генерал зазначив, що: 1) чорноморські землі мають значну площу, але не мають достатньо населення; 2) чорноморські козаки, постійно вступаючи в сутички із сусідніми народами, звикли до військового стану, але так і не облаштували нормального господарства; 3) головний дохід військо отримує, займаючись скотарством і рибальством, проте окремі його представники не мають і такого заняття; 4) попри значні масиви родючих земель, хліборобство в регіоні розвинуто слабо й командування змушене закуповувати провіант для війська в сусідніх губерніях; 5) якщо стан справ залишити незмінним, то через певний час козаки не зможуть охороняти кордон власними зусиллями й це приведе до додаткових витрат з боку уряду. Для уникнення вищезазначених негараздів Кисельов пропонував збільшити населення краю шляхом переселення туди ще 25 тис. козаків з двох українських губерній – Чернігівської й Полтавської, як це вже робилося у 1808–1811 рр., і за тими ж самими правилами [6, с. 165–166].

Своєю доповіддю чиновник фактично окреслив низку проблем, які потребували негайного державного вирішення і які спричинили нові переселення. Результатом відрядження Кисельова стала найвище затверджена (тобто така, яка набирала силу законодавчого акту) доповідь міністра внутрішніх справ В. Кочубея від 19 квітня 1820 р. «Про примноження Чорноморського війська переселенням на землі, які цьому війську належать, 25000 Мало-російських козаків», в якій міністр обґрунтував необхідність нової хвилі переселення [2, арк. 2–3 зв.]. Зіставивши попередні переселенські кампанії й майбутню, яка передбачалася, В. Кочубей дійшов висновків, що: 1) Чорноморське військо від переселення отримає лише користь, бо для ефективного використання площ і родючості тамтешніх земель не вистачає тієї кількості населення, яке там проживає; 2) Чернігівська й Полтавська губернії мають надлишок населення, якому бракує землі, і тому користь від переселення буде для тих мешканців, які залишаться на батьківщині;

3) досвід минулих переселень підказує, що й наслідки цієї кампанії мають бути успішними; 4) цим переселенням уряд досягне мети охорони кордону, а без цього довелося б утримувати на Кубані регулярне військо, на що пішло б немало фінансових витрат і спричинило б людські втрати через несприятливі кліматичні умови; 5) майбутні вигоди від переселення передбачаються значно більші, ніж масштаби втрат через невнесення переселенцями у казну подушного податку.

Новоствореним указом пропонувалося переселити упродовж 3-х років з двох українських губерній 25 тис. осіб козаків чоловічої статі, а саме переселення здійснити згідно попередніх правил переселення від 17 березня 1808 р. [6, с. 167].

Чиновниками не було озвучено й іще одну важливу причину, яка спонукала владу до організації переселень, а мешканців – до згоди на такі переселення. Це – регулярні голодування населення рідше в результаті несприятливих природних умов, а найчастіше – від малоземелля селян і козаків, яке не давало можливості ефективно вести господарство. На подолання голоду витрачалися немалі фінанси, що не могло не непокоїти як місцеву, так і центральну владу. Історик П. Шафранов зазначав: «У нинішньому столітті (XIX – О. Г.) неврожаї стали частішими, а через розширення території держави і збільшення населення в декілька разів вони стали відчуватися значно більшою кількістю населення. З кожним разом населенню усе важче було справлятися з браком хліба власними силами, а колишні засоби допомоги населенню виявлялися незадовільними, тому селяни усе частіше були не в змозі ні прогородувати себе до нових урожаїв, ні сплачувати казенні податки і збори» [9, с. 84].

Перші значні неврожаї в XIX ст. припали на 1819–1821 рр., потім вони повторилися в 1823–1824 і в 1829–1833 рр. Неврожаї 20-х рр. торкнулися не лише нечорноземних губерній, де нестача хліба була звичним явищем, а й декількох чорноземних губерній, зокрема Чернігівської, Катеринославської й Таврійської. П. Шафранов писав: «Найпершою губернією, яка потребувала екстрених заходів допомоги, була губернія Чернігівська. Губернія ця і в звичайний час не могла похвалитися хлібним достатком: у північній, нечорноземній і малородючій її частині зібраного врожаю на харчування населення переважно не вистачало. Промислові заробітки селян теж були мізерними. Не кращим було становище селян і в чорноземних повітах. Чернігівська губернія вже тоді страждала від перенаселення й малоземелля; з давніх часів ми отримуємо відомості про переселення чернігівських селян і козаків

то на Кавказ, то в Бесарабію, то в Азовське козаке військо. Кожен значний недорід хліба неминуче викликав продовольчі труднощі для населення губернії. Неврожай, який повторювався декілька років підряд, робив становище чернігівського селянства критичним. У 1820 році недорід охопив з особливою силою 7 повітів губернії (у виносці – Чернігівський, Суразький, Мглинський, Стародубський, Новозибківський, Городнянський, Сосницький – О.Г.). Наслідки його позначилися перш за все на зростанні місцевих цін на хліб; потім варто було очікувати, що у другій половині року селянам було б нічим харчуватися» [9, с. 87–88]. Вихід із кризового становища влада вбачала в продовольчій допомозі населенню через казенні хлібні магазини і в переселенні, яке б зменшило кількість населення у голодуючих регіонах і збільшило б земельні ділянки тих, хто залишився. Ці урядові заходи частково допомогли владі забезпечити селян регіону хлібом і подолати наслідки неврожайних років. Комітет міністрів також зобов'язав командуючого військами на Кавказі генерала Єрмолова після прибуття переселенців на нове місце проживання надати їм посильну допомогу [3, с. 121–122].

Друга хвиля переселення на Північний Кавказ мала й політичні причини. Історик і педагог М. Стороженко в своїй книзі «До історії малоросійських козаків у кінці XVIII й на початку XIX століття» зазначав: «Облаштовуючи це переселення, центральний уряд, окрім колонізації далеких окраїн, мав частково на меті, можливо, асиміляцію малоросійських козаків з іншими податними станами» та «заселення пустельних просторів людьми, що змогли б чинити опір у разі потреби будь-яким ворожим нападам». Окрім цього, зазначає автор, метою нового переселення було прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найвільнолюбніший елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях». А сподівалися українські козаки на те, що після формування ними своїх полків у 1812 р. їм будуть повернуті колишні права й вольності [5, с. 466–468; 479–481].

Таким чином, ми бачимо, що головними причинами міграцій козаків Чернігівської й Полтавської губерній на Кубань у 1821–1822 рр. було перенаселення й малоземелля, які спричинювали неефективне господарювання, бідність і часте голодування мешканців цих українських регіонів. Сюди можна додати й імперські прагнення царських властей забезпечити охорону своїх кордонів на Північному Кавказі, господарське освоєння новоприєднаних територій, а також прагнення царського уряду вислати з України вільнолюбних козаків, які становили небезпеку для влади, з метою

асиміляції українців з іншими народами для втрачання ними своєї національної ідентичності.

Джерела та література

1. Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 год. *Памятная книжка Кубанской области, издан. 1881 года* / Сост. Е.Д. Фелицын. Краснодар: Тип-я Кубанского областного правления, 1881. С. 1–125.
2. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2352. Дело по указу императора Александра I о переселении 25 тысяч Малороссийских казаков в Черноморские земли для укрепления Черноморского войска. 16.06.1820–28.09.1826 г. 286 арк.
3. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. Т. 1. Комитет Министров в царствование Императора Александра Первого (1802 г. Сентября 8 – 1825 г. Ноября 19) / Сост. С.М. Середонин. СПб.: Канцелярия Комитета Министров, 1902. 608 с.
4. История кубанского казачьего войска: в 2 т. / Сост. Ф.А. Щербина. Т. 2. История войны казаков с закубанскими горцами. Екатеринодар: Тип-я Кубанского Областного Правления, 1913. 848 с.
5. Н. С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века (продолжение). *Киевская старина*. 1897. № 6. С. 461–483.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXVII. 1820–1821. СПб.: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. 983 с.
7. Потто В.А. Кавказская война. Историческое наследие. В 5-и т. Т. 2. Ермоловское время. Ставрополь: Кавказский край, 1994. 688 с.
8. Сазонова С.Е. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультурная адаптация (конец XVIII – первая половина XIX в.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история». Ставрополь, 2010. 27 с.
9. Шафранов П.А. Неурожаи хлеба в России и продовольствие населения в 20-х годах настоящего столетия. *Русское богатство*. 1898. № 5. С. 82–115.
10. Шкуро В.И. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. *Кубань–Украина: Вопросы историко-культурного взаимодействия*. Вып. 1. Краснодар: ОК-PRESS, 2006. С. 16–27.